

Három fogalom – nyolc tanulmány

Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente
(Szerk.): *Évszázadok forgatagában. Keresztényüldözés
– Krisztianizáció – Egyház.* Pécs, 2019. 200 p.
(Thesaurus Historiae Ecclesiasticae Universitate
Quinqueecclesiensi 9.)

A PTE Egyháztörténeti Kutatócsoportja kiadvány-sorozatának legújabb, kilencedik kötete két pécsi konferencia anyagából közreadott válogatás. Az első még 2016 októberében került megrendezésre *Krisztianizáció – Identitás, Mobilitás, Kontinuitás*¹ címmel, a másik, 2018. novemberi tanácskozás a *Keresztények ellenszélben. Keresztényüldözés és védekezési stratégiák a múltban és a jelenben* címet viselte.² A két tematika egymáshoz laza szálakkal kapcsolódik, melyek összefűzésére a mostani kötet alcímének fogalomhármasa hivatott. Az ily módon összeszerkesztett gyűjteményes kötet nyolc írást tartalmaz, hármat a késő antik és középkori tárgyú előadások tanulmánnyá fejlesztett változataiból, ötöt pedig a keresztényüldözés tematikára felfűzve, a 20. század hazai és egyetemes egyháztörténetéből.

A kötet késő antik és középkori tárgyú írásai az egyháztörténet és a kora keresztény régészet tárgyköréhez kapcsolódnak, és releváns módszertani kérdésfelvetéseket, kutatási eredményeket megfogalmazva igyekeznek körbejárni a források értelmezési problémáit, interpretálásuk fontos szempontjait.

Nagy Levente tanulmánya a Kr. u. 3–5. századi Pannonia krisztianizációs folyamatainak elemzéséhez kapcsolódó módszertani problémákkal igyekszik számot vetni. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a krisztianizáció történeti folyamatának

¹ Pécs, 2016. október 14. Szervezők: Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottságának Egyháztörténeti és Régészeti Munkabizottságai, a Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpontja, a Történettudományi Intézet Középkori és Korajúrkori Történeti és Régészeti Tanszékei, a Késő Antik – Kora Középkori Krisztianizáció Kutatócsoport.

² Pécs, 2018. november 24–25. Szervezők: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, a PTE Történettudományi Intézete, a Régészeti Tanszék, a Késő Antik – Kora Középkori Krisztianizáció Kutatócsoport, a PTE Egyháztörténeti Kutatóközpontja, az MTA PAB Régészeti Munkabizottsága, a Pécsi Egyházmegye, a Janus Pannonius Múzeum, a Miniszterelnökség Üldözött Keresztények Megsegítéséért Felelős Államtitkársága.

vizsgálatakor vajon összeegyeztethetők-e, illetve együttesen figyelembe vehetők-e az írott és a régészeti források, tekintettel azok eltérő jellegére, forrásértékére. A szerző megállapítása szerint az eredeti szövegösszefüggésekből kiragadott korabeli írott forráshelyek régészeti koncepciók igazolására történő önkényes felhasználása kifejezetten problematikus, tekintettel e szövegek keletkezési körülményeinek, illetve a kor irodalmi szövegeire jellemző specifikus műfaji sajátosságok figyelmen kívül hagyására. Úgy látja, hogy a módszertani tévutak elkerülése érdekében az egyháztörténet, a teológia (patrisztika) és a hagiográfia új eredményeit és megközelítési módjait a kora keresztény régészet és az identitásrégészet speciális kérdésfelvetéseinek összefüggésében kell vizsgálni. A régészeti leletek és az írott források értelmezésében segíthet a folyamatosan (re)konstruált „keresztdatai háló”, mely azonban a vizsgált konkrét tér és időszak (a 4. és 5. századi Pannonia) vonatkozásában nem mondható teljesnek, illetve sok esetben problematikusnak nevezhető. Nagy Levente írása számos példa felvetésével mutatja be, hogy az írott és a régészeti forrásokból a Kr. u. 3–5. századi Pannoniáról kirajzolódó kétféle kép hogyan illeszthető össze, illetve az illesztések sikertelenségei milyen okokra vezethetők vissza. A vizsgálat gyújtópontjában az áll, hogy a korabeli krisztianizációs és dekrisztianizációs folyamatokról (például azok volumenéről és irányairól) alkotható-e egyáltalán reális értékelés a felhasználásra kerülő tudományágak saját módszereinek figyelembevételével. A temetkezések régészeti leletei, a mártírkultuszhoz kapcsolódó írott és tárgyi források eloszlási és keletkezési problémái, az ezekben tükröződő egyéni és közösségi identitások kitapinthatósága mind olyan kérdések, melyek befolyásolhatják a kutatót e kérdésben kialakított álláspontját.

A kötet második tanulmánya Barabás Gábor munkája, mely 14. századi Magyar Királyság vonatkozásában veszi számba a pápai Kúria, közelebbről a középkori pápaság egyik sajátos intézményének, a pápai kápolnának magyarországi vonatkozásokkal rendelkező káplánjait, egyéb klerikusait. A rendkívül adatgazdag tanulmány egy nagyobb kutatás részeredményeit közli, melyet a pápai kápolna kialakulásának és fejlődésének intézménytörténeti kontextusába ágyaz. A pápai-magyar kapcsolatok alakulástörténetének hosszabb időtávot átfogó bemutatása érdekében, a változások irányainak feltérképezhetőségére tekintettel a vizsgálat röviden összefoglalja a 13. század végéig terjedő időszakra vonatkozó ismereteinket is. Az eredetileg az egyházfők személyes, liturgikus feladatokat ellátó káplánjait jelentő pápai kápolna a 11. század végétől indult el az intézményesülés útján, és hozzá egyre több feladat végrehajtása kapcsolódott. Az ide bekerülő személyek egyre sokoldalúbb kapcsolatokkal rendelkeztek, számukra ez az intézmény lett a magasabb egyházi méltóságok megszerzésének egyik eszköze. A pápai káplánok munkájuk során más kúriai intézményekkel is kapcsolatba kerültek, olykor megszerezték azok vezető pozícióit. A 12. századra körükben is fontossá vált a Kúrián kívüli szolgálat, elterjedt a pápai legatusi felhatalmazások megszerzése. A pápai kápláni cím a 13. századra olyan nagy presz-

tízre tett szert, hogy azok adományozása egyfajta jutalmazási formává vált, melyet létszámuk növekedése is mutat ebben az időszakban. A 14. századra végül rögzült a kuriális és a tiszteletbeli káplánok közötti különbségtétel, gyakorlatilag két külön kápolna jött létre. A szerző néhány példán keresztül bemutatja, hogy a 13. század végéig a Magyar Királyságba kerülő szentszéki káplánok (és alszerpapok) döntően pápai megbízottként érkeztek, illetve a magyar egyház bizonyos tagjainak is sikerült ilyen címeket szerezniük. Ehhez a gyakorlathoz képest állapítja meg a tanulmány, hogy a 14. század kinevezési eljárása jóval összetettebb volt, pápai káplánok több módon kerülhettek kapcsolatba a magyar vonatkozású ügyekkel. Kúriai ügyhallgatói, pápai megbízotti kinevezéssel, vagy a magyar egyházon belüli tiszteletbeli kápláni címadományozással számos korabeli karriertörténetben találkozhatunk. A tanulmány ennek a gyakorlatnak a gazdag adattárát nyújtja, bemutatva a kápláni cím megszerzésének körülményeit, az ehhez kapcsolódó kötelezettségeket, illetve a személyes egyházi karrierutak szempontjából értékelhető jelentőségüket. A pápai káplánok 14. századi aktivitásának elemzése alapján kerül megállapításra, hogy a diplomáciai megbízatások mellett VI. Kelemen pápa több esetben magyarországi beneficiummal látott el pápai klerikusokat, tovább élezve ezzel a nápolyi öröklés kérdése miatt már amúgy is feszült pápai-magyar viszonyt. Másfelől a pápai megbízási és címadományozási gyakorlat a Magyar Királyság vonatkozásában is jóval differenciáltabb volt, annak ellenére, hogy az eddigi kutatás nem hozott felszínre delegált bírói megbízást, illetve a káplánok legátusi, nunciusi vagy kollektori kinevezésére is elvétve volt példa az 1378 előtti időszakban.

A kötet harmadik tanulmánya kapcsolható még a 2016-os konferencia tematikájához. Langó Péternek *A Szent Kereszt „felfedezésétől” a katakombák „újrafelfedezéséig”* című írása a keresztény régészeti emlékek kutatásának 17. század közepéig terjedő előtörténetét tekinti át, elsősorban a tárgyi emlékekhez kapcsolódó korabeli kulturális gyakorlatokat vizsgálva. Megállapítja, hogy a keresztény régészet kezdetei az egyház korai történetével esnek egybe, a szent és liturgikus terek kialakítása, rögzítése, nem csak az emlékezés helyhez kötése szempontjából volt fontos, hanem felélénkítette a szent helyek és a szentek ereklyéinek kutatása, restaurálása iránti igényt is. A kereszténységet állami pártfogás alá helyező Konstantin császár ezeket a helyeket védelem alá vette, mely élénkítette a keresztény zarándoklatokat, magával hozta a „hiteles emlékek” összegyűjtésének igényét. Ezeknek az emlékeknek a ki- és a liturgikus térbe való beemelése a korai egyházfők részéről (pl. Damasus pápa) szintén tudatos törekvés volt, mellyel a római császári magánbirtokokon folyó kultusz-kisajátítást igyekeztek ellensúlyozni. A 9. századig folyamatos volt a keresztény katakombák számbavétele és helyreállítása is. A szentek ereklyéihez kötődő egyre nagyobb kereslet (kiemelés, feldarabolás) kapcsán az egyház igyekezett megtartani a test és a tárgyi maradványok integráns egységét, illetve azok *in situ* megőrzésére törekedett. A *translatió*kat részletesen feljegyezték, a külön üzletággá

váló ereklyehamisítás ellen igyekeztek fellépni. A tanulmány kitér a Rómában és a Birodalom többi területén korábról áthagyományozódott épített örökség kezelési módjaira is, bemutatva, hogy nemcsak a császár, hanem az arisztokrácia tagjai is örökségük fontos részének tekintették ezeket, melyekből gyűjteményeket képeztek. Az így létrejött tárgye gyűttesek a Karoling időszak művészeti alkotásainak előképei lettek, és részben új értelmezést kaptak. A szentek sírjainak kutatása ekkor is folytatódott, az ereklyékkel való kereskedelem iparszerűvé vált. Az emlékek megőrzésének fontos tényezője volt a hozzájuk társuló keresztény hagyomány, illetve a folyamatos használat ténye. A megőrzés másik motívuma a „hajdanvolt birodalom” feltámasztásának az igénye volt. A tanulmány külön kitér ezeknek a jelenségeknek a korabeli Pannonia területéhez kapcsolódó vonatkozásaira. A reneszánsz időszaka alatt általánosabbá vált a kistárgyak gyűjtése, a korai feliratok tudós értelmezésének igénye, mely humanista érdeklődés a késő-római és kora-keresztény időszak hagyatékára is kiterjedt. Ez az időszak a kritikai szemlélet és a későbbi múzeumok előfutárainak (*studiolo*) megjelenési pillanata, megkezdődött a tárgyak tudós értelmezése, klasszifikációja és a hozzájuk köthető rendezőelvek kidolgozása. Ennek a folyamatnak az egyes lépéseit dokumentálja a tanulmány második fele, utalva a Bizánccal kapcsolatban felélénkülő nyugati érdeklődésre, kulturális nyitásra is. A pápaság és a humanizmus kapcsolatának, a katakombák „újrafelfedezésének” ismertetésére az uralkodói reprezentációs célokat is szolgáló gyűjtemények révén kerül sor. A szerző itt is kitér a Kárpát-medencében jelentkező régiséggyűjtő divat illusztrálására. Az említett gyűjtemények szervezőelveinek és az elvégzett vizsgálat típusoknak a említése mellett az intézményes keretek kezdeteire történik itt utalás (tudományos társaság, műemlékvédelmi szabályozás). A 16. század kapcsán fontos fejlemény volt az elvégzett kutatások nyomtatott formában való közreadása, mely hozzájárult az így rögzített szempontoknak a korban megélénkülő hitvitákban való megjelenéséhez, illetve segítették a modern tudományos szemlélet kialakítását is. Ismét felélénkült a „kereszténység-kutatás”, és ennek részeként megjelentek a keresztény régészet előfutárai, melyek közül a szerző elsősorban Antonio Bosio életművét emeli ki.

A kötet további öt tanulmánya a 2018-as konferencia témájához kapcsolódik, és elsősorban a 20. századi európai keresztényüldözés történetéhez kínál mozaikokat. Andreides Gábor írásának címe *A fasiszmus és a katolikus egyház*, és elsősorban arra fókuszál, hogy bemutassa az olasz belpolitikában 1919-ben megjelenő új stílus, nyelvezet és az új politikai megoldási javaslatok jellemző vonásait. A fasiszta mozgalom korai intézményesülésének bemutatása után annak egyházzal kapcsolatos álláspontjának irányváltásait ismerteti. A korai egyházellenes szlogenek lassanként finomodtak, az iskolák falára visszakerültek a kereszttek, 1923-tól ismét kötelező lett a katolikus hitoktatás az elemi iskolákban. A katolikusok politikai aktivizálódása (a Luigi Sturzo-féle Olasz Néppártban) egyet jelentett a katolikus szavazóknak a politikába történő szervezett visszatéréssel, így Mussolini számára is szükségessé vált az egy-

házzal való kapcsolat normalizálása, a kölcsönös előnyök biztosítása. A titkos tárgyalások 1926 és 1929 között folytak, melynek eredménye a konkordátum aláírása lett. Ennek ellenére a következő években sem volt komplikációktól mentes az olasz állam és a katolikus egyház kapcsolata. Az ütközési pontok közül a szerző két részterületet emel ki. Az egyik terület a mindkét fél számára kulcskérdésnek számító ifjúságnevelés volt, a másikat pedig az generálta, hogy Mussolini a fasizmusból „új világi kultuszt” kívánt teremteni, az egyén totális ellenőrzésére törekedett. Ezek az ellenérdekeltségek elsősorban az *Azione Cattolica* elleni folyamatos küzdelemben voltak tetten érhetőek. Az 1932-re megszülető kompromisszum jegyében a katolikus akció kikerült a Vatikán közvetlen felügyelete alól, az egyházmegyékre helyeződött a hangsúlyt, de Mussolininek nem sikerült ellenőrzése alá vonni a szervezetet. A tanulmány az 1944-ig tartó időszak rövid jellemzését is elvégzi, lezárása pedig az állam és az egyház viszonyát új alapokra helyező kereszténydemokrácia felívelésére történő utalás.

A második világháborút követő időszak egyházüldözése kapcsán a magyar változatokról kerültek esettanulmányok a kötetbe. Elsőként Csarnai Márk írását olvashatjuk, aki a kárpátaljai magyar reformátusság sztálinizmus éveiben (1944–1953) elszenvedett megpróbáltatásait mutatja be. A megszálló csapatok jelenléte ebben a – szovjet forrásokban „Kárpátontúli Ukrajna” névvel említett – régióban megbénította a sokszínű egyházi élet működését. A szerző megállapítása szerint az itteni társadalom fontos részét jelentő református elit tagjai már a Vörös Hadsereg bevonulása előtt elmenekültek, a szolgálati helyüket elhagyó lelkészek és felekezeti iskolai tanítók száma azonban pontosan nem ismert. A tanulmány bemutatja az itteni magyarság kollektív bűnösnek nyilvánítását és a tömeges megtorlás folyamatát, kiemelve, hogy mintegy 15–20 ezer munkaképes református egyháztagot vittek el a szovjet hatóságok. A kényszermunkára elhurcoltak számáról több forrás felhasználásával próbál a szerző adatokkal szolgálni, és ismerteti a kérdés kapcsán keletkezett korabeli magyarországi reakciókat is. A kialakult helyzet a református egyház működése terén számos nehézséget okozott, ráadásul az egyházszervezet nagy része a határ túloldalán maradt. A megszállt terület szovjet birodalomba való beolvasztása elkezdődött, a hatóságok a kárpátaljai hitéletet minden eszközzel korlátozni igyekeztek. A tanulmány ennek a folyamatnak a részleteibe nyújt betekintést a hitoktatás, a család és a házasság szabályozása, az egyházi vagyon és az iskolák államosítása kapcsán. A lelkészeket megfigyelték, minden téren az autonóm magyar nyelvű református egyház korlátozására törekedtek. Az ellenállás egyedüli fóruma a Husztóton alakult Keleti Baráti Kör volt, az ide csatlakozott lelkészek szálltak szembe testületileg az új rendszerrel. Az ő tiltakozási kísérletük, a Sztálinnak címzett „hitvallás” bemutatása áll a dolgozat további részének előterében. A Baráti Kör ellehetetlenítése, valamint az 1946 és 1951 közötti, lelkészek elleni koncepciós eljárások ismertetése zárja a gondolatmenetet.

Ö. Kovács József írása (*Pócspetri, a „rendőrgyilkos falu”*. *Kommunista szómágia és társadalmi reakciók az egyházi iskolák államosítása idején*) a kommunista diktatúra

időszakát tapasztalattörténeti, alulnézeti nézőpontból, a vidéki életvilágok bevonásával vizsgálja. Az esettanulmány témájaként választott pócspetri eset a falusi tereket megszálló diktatúra szimbóluma lett. A szerző elsősorban az emberek megélt tapasztalata alapján igyekszik feltárni az állami erőszak természetrajzát, így a tanulmány első része a kommunista diktatúra (melyet az anticivilizáció-történeti rendszerek közé sorol) jellemzését, szabályszerűségeinek vizsgálatát adja. Az önigazolási törekvések, az ellenségképtől való kondicionált függés és a működőképes közigazgatási apparátus szükségessége mentén haladó gondolatmenetből kiemeli, hogy a modern diktatúra kialakítása először a nyelvi térben történik, mely az áldozat identitásának feloldására törekszik. Az érvelés a nyelv fegyver-jellegével, hatalmi-irányítási eszközként való alkalmazásával, és az utalásos beszédmód elterjedésével kapcsolatban a szavak szemantikai és mágikus használatának Cassirer-féle megkülönböztetésére támaszkodik. A diktatúra nyelvvel természetes módon az egyházi-papi nyelv és „nyilvánosság” állítható szembe. A tanulmány hosszabban foglalkozik a tömeges feljelentések jelenségével és a szovjet típusú diktatúrák történetét kísérő „miképpen történhetett meg?” kérdés néhány aspektusával. Az elemzés ezen részei nagyon fontos támpontul szolgálnak a korszak forrásaival dolgozók számára, a forrásértelmezési, dekódolási munka kulcskérdéseit érintik. A tanulmány második része az egyházi elit és az állami egyházpolitikán túlra tekintve az egyházi társadalom mindennapi vallásháborújára irányítja a figyelmet, arra, hogy milyen módokon törekedtek saját értékrendjük megőrzésére az új körülmények között. Ehhez a Váci Egyházmegyében született missziós jelentések forrásbázisából vett példákkal közelít a szerző, bemutatva az egyházüldözés ezekben tükröződő mindennapi tapasztalatait. Az alkalmazott technikák (névjegyzékből kihagyás, lapbetiltás) mellett megismerhető a forrástípusból az a lokális tapasztalat is, hogy 1946-ban a különböző pártok tagjai, sok esetben a helyi kommunisták is részt vettek az egyházi szertartásokon. De visszatükröződnek a nagyrészt feltáratlan helyi tüntetések és a közhangulat, a félelem megnyilvánulásai is. Az írás harmadik nagy egysége a már említett, Pócspetri-ügyként ismert koncepció per kapcsán mutatja be az 1948-as év „alkalmazkodó ellenállási formáit”.

Egy ritkán előkerülő témát, a magyar katolikus kisközösségek (bázisközösségek) 1945 utáni alakulásának történetét vizsgálja Illyés Szabolcs tanulmánya (*Kisebbségi identitás-kényszer. Magyar katolikus kisközösségek az egyházüldözés éveiben.*). A vizsgált kisközösségek, illetve a téma kapcsán használt „mozgalom, közösség, bázis” fogalmak meghatározása után tér rá a szerző annak kifejtésére, hogy a katolikus kisközösségeknek milyen tere volt az egyházüldözés éveiben, hogyan kerültek ezek a hitélet és a közélet ütközőzónájába. A vallás- és egyházpolitika változásainak bemutatása mellett, az egyház változó kiütkeresése kap nagyobb figyelmet, illetve e koordináták között keresi a szerző a katolikus kisközösségek helyét, identitáselemeik kialakulását. A pasztoráció fontos eszközeit jelentő bázisközösségek alakulásának, vezetőiknek és a rájuk ható kényszerítő tényezőknél az ismertetése a dolgozat fő témája. A vizsgálat

hátterében az 1956 utáni politikai irányváltások mellett a világpolitikai változások és az 1960-as évek zsinati (teológiai) fordulatai is megjelennek. Utóbbival kapcsolatban az egyházon belül elinduló reformirányok a közösség-centrikusság fogalmával írhatóak le. A szerző érzékelteti a szentszéki buzdítás hatására is erősödő bázisközösségek és a magyarországi katolikus hierarchia közötti konfrontációt is, illetve ennek az egyéni sorsokban lecsapódó következményeit. A vizsgálat hátterében a korszak kis-közösségeinek vezetőivel készített mélyinterjúk állnak, melyekből megtudható, hogy milyen mélységeket kellett megjárniuk e közösségek tagjainak, mint a kommunista terror sajátos áldozatainak: sztereotípiák megélése, folyamatos megfelelési kényszer, szorongás és depresszió, túlkompenzálás, fenyegetett identitás.

A kötet záró tanulmányát Kahler Frigyes írta, aki az 1945 és 1989 közötti időszak egyházüldözéséhez szolgáltat – jogtörténeti szempontú – adalékokat. A gondolatmenet a bolsevik ideológia vallásról, erkölcsről, családról, államról és jogról alkotott elképzeléseinek bemutatásával indul, melyet a háborús vereség magyarországi következményeinek ismertetése követ. A szerző a tanulmány további részét a diktatórikus hatalom megszerzése és megőrzése szempontjából kiemelten fontos eszköznek, a koncepciók per bemutatásának szenteli, ezek jellegzetességeit igyekszik összegyűjteni, a saját bevallása szerint a teljesség igénye nélkül: a vádlott beismerése, részleges nyilvánosság, politikai célok jelenléte, büntetőeljárás külsőségeinek hiánya, kollektív felelősség érvényesítése. A perek sajátosságai mellett a korszakban alkalmazott pszeudo-jog fogalmát járja körül, melyet a konkrét, az egyháziakat érintő koncepciók eljárások lajstroma és ismertetése követ.

Összességében a kötet tanulmányai értékes hozzájárulást jelentenek a vizsgált korszakok egyház- és krisztianizáció-történetének feltárásához. Amellett, hogy fontos elméleti és módszertani szempontokat vetnek fel, az egyes részterületek mélységi elemzését is nyújtják. Így nem csak a szakmabeleik, hanem a keresztyüldözés – krisztianizáció – egyház témakörei iránt érdeklődő szélesebb közönség is haszonnal forgathatja.

Csibi Norbert